

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ФЕРМЕРСЬКИМИ ГОСПОДАРСТВАМИ УКРАЇНИ**EVOLUTION OF LEGAL REGULATION OF LAND USE BY FARMS OF UKRAINE**

Долинська М.С., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри господарсько-правових дисциплін
Львівський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена актуальним питанням правового регулювання землекористування фермерських господарств в Україні.

Мета дослідження – аналіз правового регулювання землекористування фермерських формувань протягом 1991–2023 років у незалежній Україні.

Схарактеризовано стан законодавчого регулювання земельних правовідносин селянських (фермерських) господарств та фермерських господарств в Україні протягом 1991–2023 років.

На думку науковця, відправною точкою у становленні земельного законодавства незалежної України, та фермерського землекористування є 18 грудня 1990 року. Основними законодавчими актами, що регулюють відносини щодо землекористування фермерськими господарствами виступають Земельний кодекс України, Закон України «Про землеустрій», Закон України «Про фермерське господарство», а також численні нормативно-правові акти.

Автор виокремлює чотири основні етапи становлення та розвитку правового регулювання фермерського землекористування в Україні.

Перший зародження правового регулювання селянського (фермерського) землекористування розпочався у 1990 році та тривав до 1991 року. Другий етап правового регулювання селянського (фермерського) землекористування охоплює період протягом 1992–2001 років. На думку науковця, перший та другий етапи відображають генезу та еволюцію селянського (фермерського) землекористування в Україні протягом 1992–2001 років.

Третій етап розвитку фермерського земельного законодавства відображає становлення та розвиток земельного фермерського землекористування та охоплює період протягом 2002–2020 років. Четвертий етап у становленні фермерського земельного законодавства розпочався в 2021 році та триває досі.

Наголошено, що ефективність господарської діяльності фермерського господарства багато в чому залежить від розширення саме сільськогосподарського землекористування та зможе ефективно здійснюватися лише після закінчення війни в Україні.

Ключові слова: земельні ділянки, земельне законодавство, фермерське господарство, селянське (фермерське) господарство, землекористування.

The article is devoted to topical issues of legal regulation of land use of farms in Ukraine.

The purpose of the research is to analyze the legal regulation of land use of farming formations during 1991–2023 in independent Ukraine.

The state of legislative regulation of land legal relations of peasant (farm) households and farms in Ukraine during 1991–2023 is characterized.

According to the scientist, December 18, 1990 is the starting point in the formation of land legislation of independent Ukraine and agricultural land use. The main legislative acts regulating relations regarding land use by farms are the Land Code of Ukraine, the Law of Ukraine “On Land Management”, the Law of Ukraine “On Farming”, as well as numerous normative legal acts.

The author singles out four main stages of formation and development of legal regulation of agricultural land use in Ukraine.

The first emergence of legal regulation of peasant (farm) land use began in 1990 and lasted until 1991. The second stage of legal regulation of peasant (farm) land use covers the period 1992–2001. According to the scientist, the first and second stages reflect the genesis and evolution of peasant (farming) land use in Ukraine during 1992–2001.

The third stage of the development of agricultural land legislation reflects the formation and development of agricultural land use and covers the period from 2002 to 2020. The fourth stage in the formation of farm land legislation began in 2021 and is still ongoing.

It is emphasized that the efficiency of the economic activity of the farm largely depends on the expansion of agricultural land use and will be able to be effectively implemented only after the end of the war in Ukraine.

Key words: land plots, land legislation, farming, peasant (farming) economy, land use.

Постановка проблеми. Земля в житті українського селянина споконвіку займала чільне місце та єднала селянина з природою, частиною якої була саме українська родина.

Земельна реформа в Україні сприяла зародженню нових форм господарювання на землі, здійснила рецепцію кращих взірців земельних реформ за кордоном. Запровадження перших селянських (фермерських) господарств в незалежній Україні відбулося ще до законодавчого врегулювання їх правового становища у 1989–1990 роках, хоча Закон України «Про селянське (фермерське) господарство» прийнято лише у кінці 1991 року [1].

Власність на землю є не лише гарантом стабільності фермерського господарства, а й першоосновою основою його життєдіяльності та мобільності, що підтверджується досвідом інших країн та України протягом 2022–2023 років. Землекористування фермерськими господарствами повинно відбуватися у правовому полі, хоча на практиці зустрічаються випадки використання орендованих земель без оформлення відповідних договорів оренди.

Дослідження еволюції законодавчого регулювання фермерського землекористування на різних етапах розви-

тку фермерських формувань слугуватиме наступному розвитку земельного та аграрного законодавства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Правове становище фермерських господарств було об'єктом дослідження значної кількості вчених, як правників, так і економістів та аграрників. Доцільно відзначити праці М. Ващишин [2], П. Кулинич [3; 4], Т. Коваленко [5], І. Спасибо-Фатєєвої [6], Н. Титової [7], В. Уркевича [8], М. Шульги [6], Ю. Юркевича [9], та багатьох інших. Однак, науковцями недостатньо досліджено розвиток та становлення землекористування у фермерських господарствах на різних етапах їх створення.

Мета дослідження – аналіз правового регулювання землекористування фермерських формувань протягом 1991–2023 років у незалежній Україні.

Виклад основних положень. Варто нагадати, що 18 грудня 1990 року в Україні було прийнято декілька законодавчих актів: Земельний кодекс Української РСР, постанови Верховної Ради Української РСР: «Про порядок введення в дію Земельного кодексу Української РСР» та «Про земельну реформу», які в майбутньому стали відправною точкою земельної реформи, а також створення

нових аграрних суб'єктів. Відповідно до частини першої статті 6 Земельного кодексу Української РСР, громадяни Української РСР мали право на отримання у довічне успадковане володіння землю для ведення селянського (фермерського) господарства [10, с. 127].

Керуючись нормами статтей 7 та 8 Земельного кодексу 1990 року [11], українські громадяни також могли отримати у постійне або тимчасове користування земельні ділянки, в тому числі на умовах оренди для ведення селянського (фермерського) господарства.

На нашу думку, 18 грудня 1990 року також слід вважати відправною точкою у становленні землекористування сучасних фермерських господарств та початком першого етапу становлення фермерського землекористування.

Перший законодавчий акт, щодо правового регулювання фермерського типу господарств – Закон України «Про селянське (фермерське) господарство» прийнято Верховною радою України лише 20 грудня 1991 року [12]. Законодавець наголошує, що саме отримання земельної ділянки для такого підприємництва є першоосновою для створення селянського (фермерського) господарства (статті 5–7 Закону). Засновнику господарства (громадянину України) надано право здійснити вибір щодо отримання земельної ділянки для ведення товарного виробництва, а саме: у довічне успадковане володіння, у приватну власність або на умовах оренди (у визначеному законом порядку).

Отримання Державного акту на право приватної власності або довічного успадкованого володіння землею чи укладення договору на оренду, було підставою для державної реєстрації селянського (фермерського) господарства, після чого воно набувало «статусу юридичної особи» [12]. Оскільки Державний акт на право довічного володіння землею або приватної власності видавався на ім'я голови такого господарства, то лише він був єдиним власником земель. Окрім того, сільська, селищна Рада народних депутатів, за місцем знаходження такого господарства повинна була занести дані про нього до погосподарської книги (ведення погосподарських книг було запроваджено ще у 1935 році), зазначивши склад членів господарства, та відомості про земельні ділянки.

Як зауважує П. Кулинич, значна кількість фермерів до сьогодні використовують майже «500 тисяч гектарів сільськогосподарських земель, що належать їм на як на підставі постійного користування – більшість та на праві довічного успадкованого володіння – у меншій мірі [3, с. 268].

Як позитивне відмічаємо, що земельні ділянки громадян, які провадять селянське (фермерське) господарство, не підлягають поділу.

Наступні істотні зміни у землі використанні фермерських господарств відбулися 13 березня 1992 року. У цей день не лише було прийнято постанову Верховної Ради України «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» [8], але й затверджено нову редакцію Земельного кодексу України, що стало початком другого етапу становлення фермерського землекористування.

Значущість законодавчого акту полягала в тому, що вперше у кодифікованому законодавчому акті було зафіксовано три форми власності на землі: приватну, державну та комунальну. Так, у статті 4 кодексу встановлено перелік земель, які можуть передаватися у приватну чи колективну власність, серед яких першість належала веденню селянського (фермерського) господарства.

Слід відмітити, що в Кодексі найдетальніше регламентовано земельні відносини саме селянського (фермерського) господарства, в порівнянні з іншими суб'єктами аграрного виробництва, так, у статтях 50-55 Земельного кодексу врегульовано умови та порядок надання земельних ділянок для ведення селянського (фермерського) господарства ділянок [14, с. 31–33; 15, с. 22].

Прийняття нової редакції Земельного кодексу спонукало Верховну Раду України внести зміни до селянського (фермерського) законодавства, зокрема щодо землекористування. Лише через рік – 22 червня 1993 року прийнято Закон України за № 3312-ХІІ «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» [16], яким викладено у новій редакції попередній акт. Варто зауважити, що це мало бути зроблено ще у 1992 року, згідно з постановою Верховної Ради України «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі».

Більшість науковців вважає Закон України за № 3312-ХІІ основоположним правовим актом фермерського законодавства України, оскільки він змінив не лише поняття та порядок створення господарства, але й порядок надання земельних ділянок.

Принагідно зауважуємо, що порядок землекористування селянських (фермерських) господарств, який встановлено у статтях 4–7, 13 Закону України № 3312-12, які в основному дублювали попередні норми статтей 5–7 Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» 1991 року.

Законодавцем передбачено право отримання земельної ділянки для ведення такого господарства у постійне користування лише із земель державно власності. Однак її власник (засновник або голова) не вправі був відчужувати ці землі на протязі шести років (з часу набуття) крім випадків переходу їх у спадщину або передачі раді народних депутатів на умовах отримання (хоча в судовому порядку можна було скорочувати цей термін).

Значущими є положення, відповідно до яких землі лісового та водного фонду, які складають угіддя господарства, не можуть бути переданими у приватну власність за виключенням невеликих (до 5 га) ділянок лісів та не великих (до 3 га) ділянок водойм та боліт.

Дійсно, вищевказаний закон містив багато істотних недоліків, зокрема щодо правового статусу земель селянського (фермерського) господарства, про що вказували науковці, в тому числі М. Шульга та П. Кулинич, Н. Титова, стверджуючи, що власником майна в такому господарстві виступав його засновник [6, с. 112; 7, с. 37], а господарювання на цій землі здійснювало селянське (фермерське) господарство як юридична особа.

Нами також у попередніх дослідження була висловлена подібна думка, та звернута увага на: розбіжності, які існували в Земельному кодексі України та Законі України «Про селянське (фермерське) господарство» щодо розмірів земельних ділянок, що надавалися для ведення такого господарства; та знаходження у користуванні такого господарства інших правових режимів земель, що перебували в його користуванні [17; 18; 14].

Наступний етап (третій) правового регулювання фермерського землекористування в Україні розпочався з прийняття 25 жовтня 2001 року Верховною Радою України Земельного кодексу України, тобто фактично з 1 січня 2002 року – з часу набрання чинного вищого земельного акту держави.

Зокрема, Земельний кодекс змінив назву із селянського (фермерського) господарства на фермерське господарство. Також у акті врегульовано земельні відносини фермерських господарств, в тому числі щодо: видів земель, які можуть бути у господарстві (стаття 31); порядку приватизації земельних ділянок членами фермерських господарств (стаття 32); порядку володіння, користування та розпорядження сумісною власністю на земельні ділянки (стаття 89) [19, с. 79–80].

Однак, ще протягом 1,5 року в Україні поряд із Земельним кодексом України і надалі діяв Закон України «Про селянське (фермерське) господарство» (в редакції 1993 року), який йшов у розріз із вищевказаним Земельним кодексом, в тому в назві самого суб'єкта агропідприємництва.

Лише 19 червня 2003 року було прийнято Закон України «Про фермерське господарство», що набрав чинності з 29 липня 2003 року [20], який став не лише новим кроком до розвитку фермерства, але й на новий щабель підняло розвиток фермерського законодавства: фермерське господарство набуло статусу юридичної особи, та в певній мірі, змінено правовий статус земельних ділянок (хоча загальний порядок отримання земельної ділянки для ведення фермерства не змінено). Відповідно до статті 7 вищезазначеного Закону, громадянин України, який мав намір створити фермерське господарство, повинен був звернутися до органів державної влади або місцевого самоврядування (на власний вибір), за отриманням або придбанням відповідної земельної ділянки. Тобто, заява про отримання для ведення фермерства землі була одночасно документом, який свідчив про добровільне бажання створення фермерського господарства. Державні акти на право приватної власності на землю або договір на тимчасове користування землею, видавалися та укладалися лише після відведення земельної ділянки в натурі.

Законодавець у статті 31 Земельного кодексу України [21] (2001 року) та статті 12 Закону України «Про фермерське господарство» [20] встановив, що землі фермерського господарства можуть складатися із трьох основних груп земель: земельних ділянок, що належить на праві власності фермерському господарству як юридичній особі; земельних ділянок, що належать громадянам-членам фермерського господарства на праві приватної власності та земельних ділянок, що використовується фермерським господарством на умовах оренди.

З аналізу частини другої статті 12 Фермерського Закону вбачається, що право володіння та користування земельними ділянками, які перебувають у власності членів фермерського господарства, здійснює саме фермерське господарство. На відміну від статті 6 Земельного кодексу України (в редакції від 13 березня 1992 року), у статті 32 нового Земельного кодексу України (2001 року) та в статтях 7,13 Закону України «Про фермерське господарство» громадянам України встановлено, що членам фермерських господарств передаються безоплатно у приватну власність надані їм у користування земельні ділянки лише у розмірі земельної частки (паю) члена сільськогосподарського підприємства, розташованого на території відповідної ради. Однак, громадяни України, які вже раніше набули право на земельну частку (пай), цим правом повторно скористуватися не можуть [15, с. 72–73; 22, с. 67].

Як і в попередніх нормативних актах земельно-фермерського законодавства, в пункті 8 статті 7 Закону України «Про фермерське господарство» встановлено, що за загальним правилом, землі лісового та водного фондів, які входять до складу сільськогосподарських угідь, не можуть передаватися у приватну власність для фермерського господарства, за винятком невеликих – до 5 гектарів ділянок лісів у складі угідь такого господарства і невеликих – до 3 гектарів ділянок під замкненими природними водоймами [20].

Слід наголосити, що в фермерських господарствах, може снувати також інший правовий режим земель, оскільки вони можуть бути придбані за спільні кошти подружжя (належать на праві спільної сумісної власності засновнику господарства та його дружині), куплені за спільні кошти всіх членів господарства (належать на праві спільної сумісної власності всім членам господарства (відповідно до статті 16 Закону України «Про селянське (фермерське) господарство»), якщо інше не передбачено угодою між ними). Розпоряджатися придбаними зазначеними вище землями мають: у першому випадку – засновник та його дружина, а в другому – всі члени фермерського господарства [19, с. 83-84].

Законодавець у пункті 4 статті 13 Закону України «Про фермерське господарство» надав право громадянам України, які до 1 січня 2002 року отримали в постійне корис-

тування або оренду земельні ділянки для ведення фермерського господарства переважне право на викуп земельних ділянок розміром до 100 гектарів сільськогосподарських угідь, у тому числі до 50 гектарів ріллі, у власність з розстрочкою платежу до 20 років [20].

Істотні зміни законодавчого регулювання правового становища фермерських господарств України, в тому числі щодо земельних правовідносин, відбулися згідно із Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» від 31 березня 2016 року № 1067-VIII [23].

Зокрема, законодавцем скасовано особливості надання земельних ділянок для ведення фермерства в Україні. Від тепер, відповідно до статті 7 Закону України «Про фермерське господарство», процес отримання земельних ділянок як державної, так і комунальної власності для ведення фермерства здійснюється в загальному порядку, передбаченому Земельним кодексом держави.

На нашу думку, у 2021 році розпочався наступний (четвертий) етап правового регулювання землекористування фермерських господарств України. Зокрема, значущі зміни щодо видів земель фермерського господарства у 2021 році відбулися відповідно до Закону України: «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин» від 28 квітня 2021 року № 1423-IX [24] та Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання діяльності фермерських господарств» від 24 вересня 2021 року № 1788-IX [25].

Так, законодавцем, відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання діяльності фермерських господарств» викладено у новій редакції не лише статтю 31 Земельного кодексу України [21], але й частину першу статті 12 Закону України «Про фермерське господарство» [20] однаковим змістом.

Аналізуючи вищезазначені норми вбачається, що законодавцем землі фермерського господарства поділено на дві основні групи, а не на три, як було встановлено раніше): земельні ділянки, які належать громадянам України як членам фермерського господарства на праві власності або користування, та земельні ділянки, що належать фермерському господарстві як на праві власності, так і на праві користування (тобто об'єднано в одну групу земельні ділянки, що належать фермерському господарству).

Війна в Україні 2022 року призвела до захоплення частини території держави та істотних втраг людських і матеріальних, в тому числі позбавила права як користування так і власності на фермерські землі та спонукала до прийняття 12 травня 2022 року Закону України № 2247-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану» [26], яким було запроваджено суттєві зміни до чинного земельного законодавства, особливо до розділу десятого перехідних положень Земельного кодексу України.

Зокрема, під час дії воєнного стану вважаються поновленими на один рік без волевиявлення сторін відповідних договорів і без внесення відомостей про поновлення договору до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно договори оренди, суборенди, емфітевзису, суперфіцію, земельного сервітуту, строк користування земельними ділянками щодо яких закінчився після введення воєнного стану, щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення: державної, комунальної власності, невитребуваних, нерозподілених земельних ділянок, а також земельних ділянок, що залишилися у колективній власності і були передані в оренду органами місцевого самоврядування; приватної власності [21]. Головною умовою є те, що договір оренди земельної ділянки укладається лише в електронній формі, та засвідчується кваліфікова-

ними електронними підписами орендаря і орендодавця; передача в оренду земельної ділянки здійснюється без проведення земельних торгів [21].

На практиці виникають проблеми щодо укладення договорів оренди сільськогосподарських земельних ділянок в електронній формі, оскільки певні орендодавці земельних ділянок покинули свої місця проживання, залишаються на окупованій території, або пропали безвісті, померли, захищають батьківщину на фронті (знаходяться в полоні), а в окремих випадках – вони втратили не лише своє помешкання, але й документи. Це в свою чергу створює проблеми як щодо підтвердження права власності на земельні ділянки так і в певний період не дозволяє їм генерувати електронні підписи [27, с. 37–38].

Вищевказане приводить до використання землекористувачами і надалі орендованих земель, без належного оформлення землекористування, що веде до порушення прав та законних інтересів землевласників таких земельних ділянок.

Ми погоджуємося з П. Кулиничем, що держава Україна підставила плече агровиробникам у цей тяжкий час в основному за допомогою підзаконних нормативно-правових актів [3, с. 109].

Висновки. Земельні правовідносини займають центральне місце у правовідносинах фермерських госпо-

дарств, як при їх створенні, так і діяльності. 18 грудня 1990 року слід вважати відправною точкою як у генезисі фермерства в Україні, так і фермерського землекористування. Основними законодавчими актами, що регулюють відносини щодо землекористування фермерськими господарствами виступають Земельний кодекс України, Закон України «Про землеустрій», Закон України «Про фермерське господарство».

Досліджуючи становлення та розвиток земельного законодавства щодо фермерського землекористування в Україні протягом 1991–2023 року приходимо до висновку про виокремлення чотирьох етапів їх розвитку.

Перший та другий етапи відображають генезу та еволюцію селянського (фермерського) землекористування протягом 1992–2001 років.

Третій етап розвитку фермерського земельного законодавства відображає становлення та розвиток саме земельного фермерського землекористування та припадає на 2002–2020 роки.

Четвертий етап у становленні фермерського земельного законодавства розпочався в 2021 році та триває досі.

Ефективність діяльності фермерського господарства багато в чому залежить від розширення саме сільськогосподарського землекористування та зможе ефективно здійснюватися лише після закінчення війни в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про селянське (фермерське) господарство: Закону України від 20.12.1991 р. № 2009-XII. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1992, № 14, ст. 186.
2. Ващишин М. Я. Земельні правовідносини у селянських (фермерських) господарствах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Л., 2000. 193 арк.
3. Кулинич П. Ф. Земельна реформа в Україні: правові проблеми: монографія. К. Норма права. 2021. 308 с.
4. Кулинич П. Ф. Аграрне законодавство України періоду воєнного стану: тенденції та перспективи розвитку. *Альманах права*. 2022. Вип. 13. С. 105–112. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ap_2022_13_18.
5. Коваленко Т. Новели законодавства про фермерські господарства: позитивні та негативні аспекти. *Юридична Україна*. 2016. № 7–8. С. 30–37.
6. Фермерські господарства, як учасники цивільних та земельних правовідносин: за матеріалами судової практики: монографія / за редакцією І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС. 2022. 288 с.
7. Титова Н. І. Фермер і закон. Львів. 1998. 126 с.
8. Уркевич В. Ю. Правові аспекти створення та функціонування сімейних фермерських господарств. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування*. 2016. Вип. 243. С. 67–75.
9. Юркевич Ю. Правова природа договору про створення сімейного фермерського господарства. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XXIV звітної науково-практичної конференції*. Юридичний факультет Львівського національного університету імені І. Франка. Львов, 2018. С. 184–185.
10. Долинська М. Основні етапи становлення фермерських господарств у незалежній Україні. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. 2021. № 11 (23). С. 125–132.
11. Земельний кодекс Української РСР від 18.12.1990 р.: введено в дію постановою Верховної Ради Української РСР «Про порядок введення в дію Земельного кодексу Української РСР». *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1991. № 10. ст. 99.
12. Про селянське (фермерське) господарство: Закон України від 20.12.1991 р. № 2009-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2009-12/ed19911220#Text>
13. Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі: постанова Верховної Ради України від 13.03.1990 р. № 2200-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2200-12#Text> *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1992. № 25. ст. 355.
14. Долинська М. С. Правове становище селянських (фермерських) господарств в Україні. Львів: Каменяр. 1999. 184 с.
15. Долинська М. С. Порядок створення, землекористування та діяльності фермерських господарств України: навчально – практичний посібник. Львів: ЛЮІ, 2005. 192 с.
16. Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про селянське (фермерське) господарство»: Закон України від 22.06.1993 р. № 3312-XII. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1993. № 32. ст. 341.
17. Долинська М. С. Правові засади створення та діяльності селянських (фермерських) господарств в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів, 1999. 209 с.
18. Долинська М. С. Правові засади створення та діяльності селянських (фермерських) господарств в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів, 1999. 18 с.
19. Долинська М. С. Фермерські господарства як суб'єкти агровиробництва: монографія. Львів: Галицька видавнича спілка. 2022. 176 с.
20. Про фермерське господарство: Закон України від 19.06.2003 р. № 973-IV. *Відомості Верховної Ради*. 2003. № 45. Ст. 363.
21. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2768-14>.
22. Долинська М. С. Фермерські господарства України: землекористування, порядок створення, діяльність та припинення діяльності. Х.: Страйд, 2005. 264 с.
23. Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств: Закон України від 31.03.2016 р. № 1067-VIII. *Відомості Верховної Ради* (ВВР). 2016, № 21, ст. 406.
24. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин: Закон України від 28.04.2021 р. № 1423-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1423-20#n412>
25. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання діяльності фермерських господарств: Закон України від 24.09.2021 р. № 1788-IX. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2021, № 51, ст. 423.
26. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 12.05.2022 р. № 2247-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2247-20#Text>
27. Долинська М. Деякі аспекти сільськогосподарського землекористування в Україні в умовах воєнного стану. *Проблеми реалізації прав людини і громадянина в умовах воєнного стану: Матеріали Круглого столу* (м. Львів, 10 жовтня 2022 р.). Львів: Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького, 2022. С. 36–38.